शिक्षणाधिगमस्य भारतीया परम्परा

Bhartiya Tradition of Teaching & Learning

डॉ. सुरेन्द्रमहतो
सहायकाचार्यः, शिक्षापीठम्,
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

शिक्षणम् अधिगमश्च एका नैसर्गिकीक्रिया अस्ति। एषा क्रिया प्राणिषु भवति। प्राणिनः क्रियायाः एतस्याः सम्पादनं स्वेच्छापूर्तये आत्मसंतुष्टये च कुर्वन्ति। प्राणिषुमानवः श्रेष्ठः। अतः मानवेषु एषा क्रिया प्रकृष्टरूपेण भवति। शिक्षणस्य क्रियां,अधिगमस्य क्रियां च मेलयित्वा शिक्षणाधिगमप्रक्रियारूपेण ज्ञायते। शिक्षणाधिगमविषये निखिलेऽपि विश्वे शिक्षाशास्त्रिणः प्राचीनकालादेव मननशीलाः सन्ति। एषा क्रिया स्वभाविकी योजिता च भवति। लौकिकी शास्त्रीया च, इत्युक्ते औपचारिकीअनौपचारिकी चप्रसिद्धा। शिक्षणाधिगमविषये भारतीयपरम्परा समृद्धा वर्तते। भारतीयवाङ्मये विषयेऽस्मिन् बहुषु स्थलेषु लिखितं वर्तते। यथा- आचार्यः पूर्वरूपम्। अन्तेवासी उत्तररूपम्। विद्या सन्धिः इति विद्यम्।[1]इत्युक्ते ज्ञानप्राप्तये पक्षत्रयस्य उपस्थितिः अनिवार्या। श्रीमद्भगवद्गीतायां ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता।[2] अन्यत्रापि आत्मविषयकं चिन्तनं परिस्थितिषु अनुकूलनाय चिन्तनं, इतिरीतिद्वयं प्रचलितं वर्तते। शास्त्रीया (वैदिकी) लौकिकी व्यावहारिकी च। वैदिकी श्रुत्यादिः। लौकिकी पञ्चतन्त्रहितोपदेशादिः। सर्वत्र शिक्षणाधिगमस्य भारतीयस्वरूपं सन्निहितं वर्तते। परंशोधपत्रेऽस्मिन् किञ्चित् प्रमुखसन्दर्भ एव चर्चिष्यते। यथा- व्याकरणसिद्धान्तकौमुद्याः क्त्वा[3]णिच्[4]शिक्षणाधिगमे कथं प्रयोगः।

---

[1]तै.उ. (शिक्षावल्ली)

[2]श्रीमद्भगवद्गीता 18.18

[3]समानकर्तृकयोः पूर्वकाले: 3.4.21

[4]णिचश्च 1.3.74

जम्बूद्वीप *the e-Journal of Indic Studies*
Volume 3, Issue 1, 2024, p. 88-96, ISSN 2583-6331
©Indira Gandhi National Open University

पारिभाषिकशब्दाः –शिक्षणम्,अधिगमः, भारतीया परम्परा, श्रुतिः, स्मृतिः, श्रीमद्भगवद्गीता, पञ्चतन्त्रम्, हितोपदेशः, लौकिकः वैदिकः क्त्वा अवापोद्वापः च।

उद्देश्यानि -

i. शिक्षणाधिगमसम्प्रत्ययस्य ज्ञानम्।
ii. शिक्षणाधिगमस्य भारतीयपरम्परायाः ज्ञानम्।
iii. विविधभारतीयग्रन्थेषु शिक्षणाधिगमस्य स्वरूपस्य ज्ञानम्।
iv. णिच्-क्त्वा प्रत्यययोः शिक्षणाधिगमे प्रयोगस्यज्ञानम्।
v. वर्तमानशिक्षणाधिगमे उपयोगः।

शिक्षणम् अधिगमश्च शिक्षायाः क्रियाद्वयं भवति पृथक्त्वेन एकत्वेन तु एक एव शिक्षणाधिगमः। यदा शिक्षणं भवति तदैव अधिगमोऽपि भवति,यदा अधिगमः भवति तदैव शिक्षणमपि भवति। इत्युक्ते शिक्षणं पृथक् क्रिया, अधिगमः पृथक् क्रिया इतिरूपेणापि विद्वज्जनाः स्वकुर्वन्ति। शिक्षाप्रक्रियायां मुख्यरूपेण शिक्षणाधिगमे अवधानं भवति। अतः शिक्षणम् अधिगमः शिक्षा च क्रिया एव। कालिदासः तु एकत्वेन स्वीकृत्य लिखितवान्**श्लिष्टाक्रिया**[5]। कस्यचित्कस्यापिक्रिया शिक्षा। विद्याभ्यासः। आत्मनिष्ठा अधिगमस्वरूपम्। संक्रान्तिः शिष्येषु क्रियासंक्रमणम् इत्युक्ते आत्मसिद्धिः परसंस्करणञ्च। अत्र शिक्षकाणां क्रियाविषये,गुणविषये कृत्याकृत्यविषये च निर्दिष्टम्। शिक्षणाधिगमप्रक्रियायां पक्षत्रयस्य समन्वयः भवति। पूर्वपक्षः आचार्यः उत्तरपक्षः अन्तेवासी (शिष्यः) विद्या सन्धिः। अभिप्रायोऽयं काव्यप्रकाशविश्वेश्वरीटीकायां संकेतग्रहप्रसङ्गेउत्तमवृद्धः (शिक्षकः) मध्यमवृद्धः क्रियासम्पादकः,शिष्यरूपेण अधिगमकर्ता च।[6] त्रिषुमध्ये जायमानः व्यवहारः

---

[5]मालविकाग्निमित्रम् 1.16

[6]काव्यप्रकाश (आचार्य विश्वेश्वर) पृ.सं. 42

©Indira Gandhi National Open University

पक्षत्रयस्य उदाहरणम्। शिक्षणाधिगमस्य मुख्योद्देश्यं ज्ञानस्य सर्जनं दानं ग्रहणं वा। एतदर्थं श्रीमद्भगवद्गीतायां ज्ञानं (Knowledge),ज्ञेयं (known) परिज्ञाता (Knower) इतिरूपेण विवेचितं वर्तते। व्याकरणशास्त्रे पदप्रक्रियायां सुप्तिङन्तंपदम् इति सूत्रं भवति। तिङ् क्रियारूपम्। शिक्षणाधिगमः भारते पुराकालादाराभ्य सम्प्रत्यपि क्रियारूपे,व्यापाररूपे, व्यवहाररूपे वा स्वीक्रियते। क्रियायाः अस्याः सम्पादनाय आचार्यस्य, विद्यार्थिनःज्ञानं च अपेक्षितम्।

अधिगमविषये महाभारते प्रसिद्धानि स्रोतांसि चत्वारि परिगणितानि- प्रथमः आचार्यः, मेधा, सहपाठिनः अवसरः कालो वा (Teacher, Intelligence, peers and opportunities or time)।[7]आचार्यः औपचारिकशिक्षणे अनौपचारिकशिक्षणे अनुभवश्रेष्ठः जयेष्ठोवा। विषयेऽस्मिन् श्रीमद्भगवद् गीतायां लिखितं वर्तते- **यद्यदाचरति श्रेष्ठः** ....।[8] इत्युक्ते अधिगन्तुम् आचार्यस्य, श्रेष्ठजनस्य, अनुभूतस्य ज्ञानवृद्धस्य स्थानं महत्त्वपूर्णम्। यक्ष-युधिष्ठिरसंवादे- **"महाजनो येन गतः स पन्थाः।"**[9] इत्यत्रापि अनुभवद्वारा अधिगमोपरि बलं सूच्यते। अपरं तु मेधया स्वप्रज्ञया वा अधिगम उभयो परिप्रेक्ष्ये सम्भवति। अन्वेषणद्वारा अधिगमः (learning by discovery or Insight learning) पाश्चात्यवैज्ञानिकाः (सूझ का सिद्धान्त Insight Theory of learning) रूपेण स्वीकुर्वन्ति, सब्रह्मचारिभिः अनेन (peer learning or cooperative learning) अन्योन्याश्रयः सहयोगात्मको वा अधिगमः। कालक्रमेण इत्यस्याभिप्रायः समयेन परिस्थित्यानुरूपेण (Nead or situational Learning) अधिगमः। एतस्मिन् विषये **"व्यवहारतश्च"**[10]**"अवापोद्वाप"**[11]इत्युक्ते लोके कर्मकारस्य समीपस्थजनाः अवलोक्य तत् तत् कर्मणि प्रवृत्तिं आप्नुयुः। तथैव वैदिक- (शास्त्रीय) पक्षेऽपि

---

[7]आचार्यपूर्वरूपम् ...... । महाभारतम्

[8]श्रीमद्भगवद्गीता 3.10

[9]महाभारतम् वनपर्व 313.17

[10]शक्तिगृहं व्याकरणोपमान ..... सिद्धपदस्यवृद्धाः। वाक्यपदीयम् (काव्यप्रकाश पृ.सं. 42)

[11]तत्रैव

©Indira Gandhi National Open University

अधिगमस्य (करणम्) साधनम्। व्याकरणशास्त्रे एताः सर्वाः क्रियाःसम्पादनाय क्त्वा- प्रत्ययस्य उपयोगः क्रियते। अस्य प्रत्ययस्य प्रयोगः पूर्वसंपादितक्रियाऽर्थं भवति। क्रियायाः सम्पादनं परिणामप्राप्तये भवति। अत्रापि अधिगन्तुम् एतस्य प्रत्ययस्य उपयोगः चमत्कारकारी प्रतीयते। अभिप्रायः वयम् कथम्अधिगच्छामः?एतदर्थं'क्त्वा' प्रत्ययस्य प्रयोगं कुर्मः। यथा-

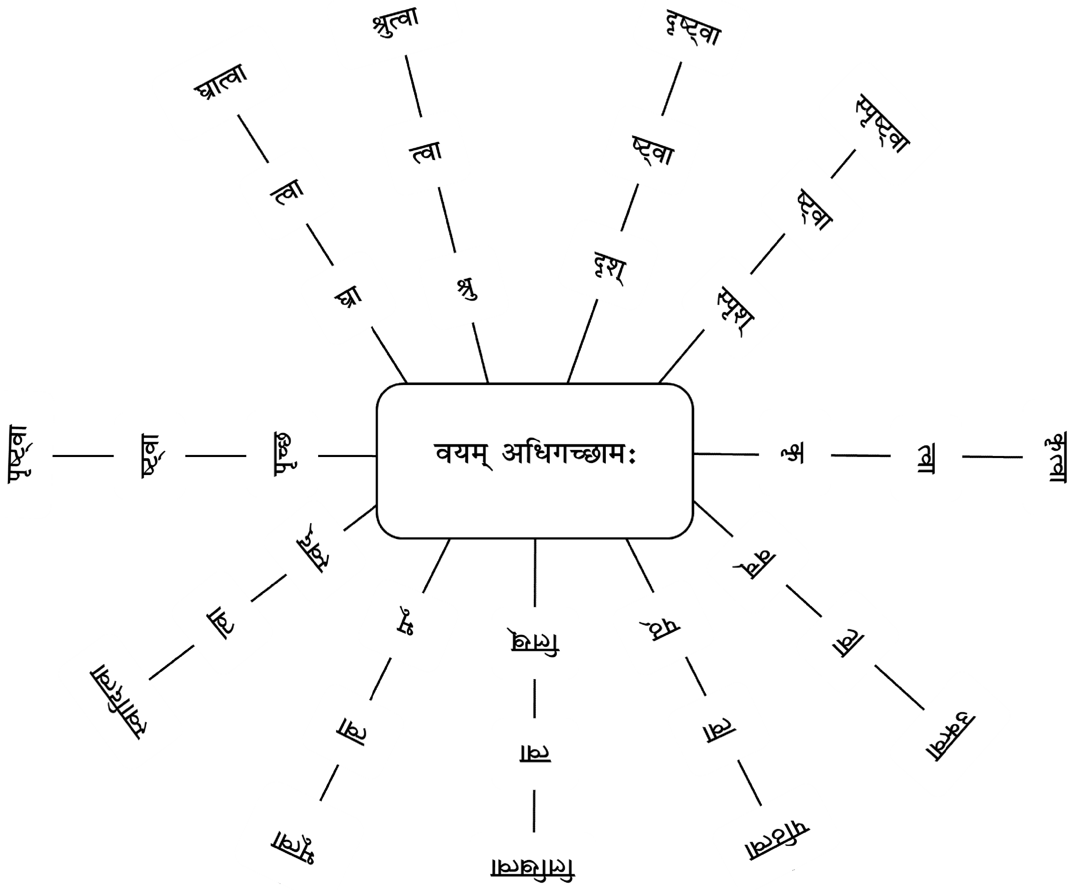

अधिगमविषये महर्षिवाल्मीकिना प्राप्तये लब्धये वा अर्थे प्रयोगः विहितः **'तवाधिगमशासनात्'**[12]। अधिगमोपरान्ते मनसि सुखानुभूति भवति।

[12]वाल्मीकीय रामायणम् 5.35.77

©Indira Gandhi National Open University

अभिप्रायः अधिगमं प्रति अपेक्षाभावः आवश्यकता आत्मतुष्टिरपि कारणं मन्यते। यदा अपेक्षाया आवश्यकतायाश्च पूर्तिः भवति तदैव आत्मतुष्टिः परिकल्प्यते। अपेक्षाया आवश्यकतायाश्च पूर्तये यत्नः करणीयः भवति। यतःक्त्वा- प्रत्ययस्य प्रयोगः यत्नविधेयकत्वं स्वीकरणीयः।

ज्ञानप्राप्तये आवश्यकता इत्युक्ते जिज्ञासा आकांक्षा वा अपेक्षिता भवति। यस्य पूर्तये प्रयत्नः, शिष्यत्वं[13], विनयत्वं निर्दुष्टत्वं परिप्रश्नं सेवाभावः चापेक्षितः भवति एतत् सर्वं श्रीमद्भगवद्गीतायामपि लिखितं वर्तते[14], अन्यत्रापि। अद्यतनीयाः शिक्षाशास्त्रिणोऽपि कृत्वाधिगमःअनुभूयाधिगमः इत्यत्र (learning by doing & Learning by Experiences) बलं प्रयच्छन्ति। येन अधिगमः दृढः स्थायी च भवेत्। सरलरूपेण अधिगन्तुं न्यायशास्त्रे सूत्रं वर्तते।' **प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्क-निर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसाधिगमः**।[15]मीमांसायामपि – विषयः,संशयः,पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षः, समन्वयः इति पञ्चविषयाः आवश्यकाः विषयावबोधनाय।[16]एतानि साधनान्यपि अधिगमम्प्रति आवश्यकानि भवन्ति। एतैः साधनैः अधिगमः सम्भवति यथा पूर्वमुक्तम् अधिगमः शिक्षणं विना न सम्भवति। शिक्षणाधिगमे सहैव चल्यमानेक्रिये स्तः। यतोहि अधिगन्तुम् अधिगमकर्तृणां सक्रियतायाः प्राथम्यं भवति तदैतत् शिक्षणे शिक्षकाणाम्। अतः अधिगतःक्त्वा-प्रत्ययस्य प्रयोगः। अतो प्राथम्यं शिक्षणाय बोधनाय वा णिच् प्रत्ययेन सह क्त्वा-प्रयोगः।

---

[13]श्रीमद्भगवद्गीतायाम् 2.7

[14]श्रीमद्भगवद्गीतायाम् 4.34

[15]न्यायसूत्र(1/1/1)

[16]विषयोविषयश्च ....।

©Indira Gandhi National Open University

किं नाम शिक्षणम्? प्रश्नस्यास्य उत्तरविषये आचार्यःशङ्करः प्रतिपादयति विभिन्नप्रवृत्तिप्रयोजकेष्टसाधनताज्ञानाख्यशिक्षायाः प्रयत्नः शिक्षणं कथ्यते।[17]सम्यक् रीत्या शिक्षणाय बोधनायवा मीमांसायामपि- विषयः संशयः,पूर्वपक्षः,उत्तरपक्षः समन्वयः इति पञ्चावयवाः आवश्यकाः कथ्यति। शाब्दिकैः शिक्षणाय 'णिच्' प्रत्ययस्य प्रयोगविधानं विहितम्।यथा -

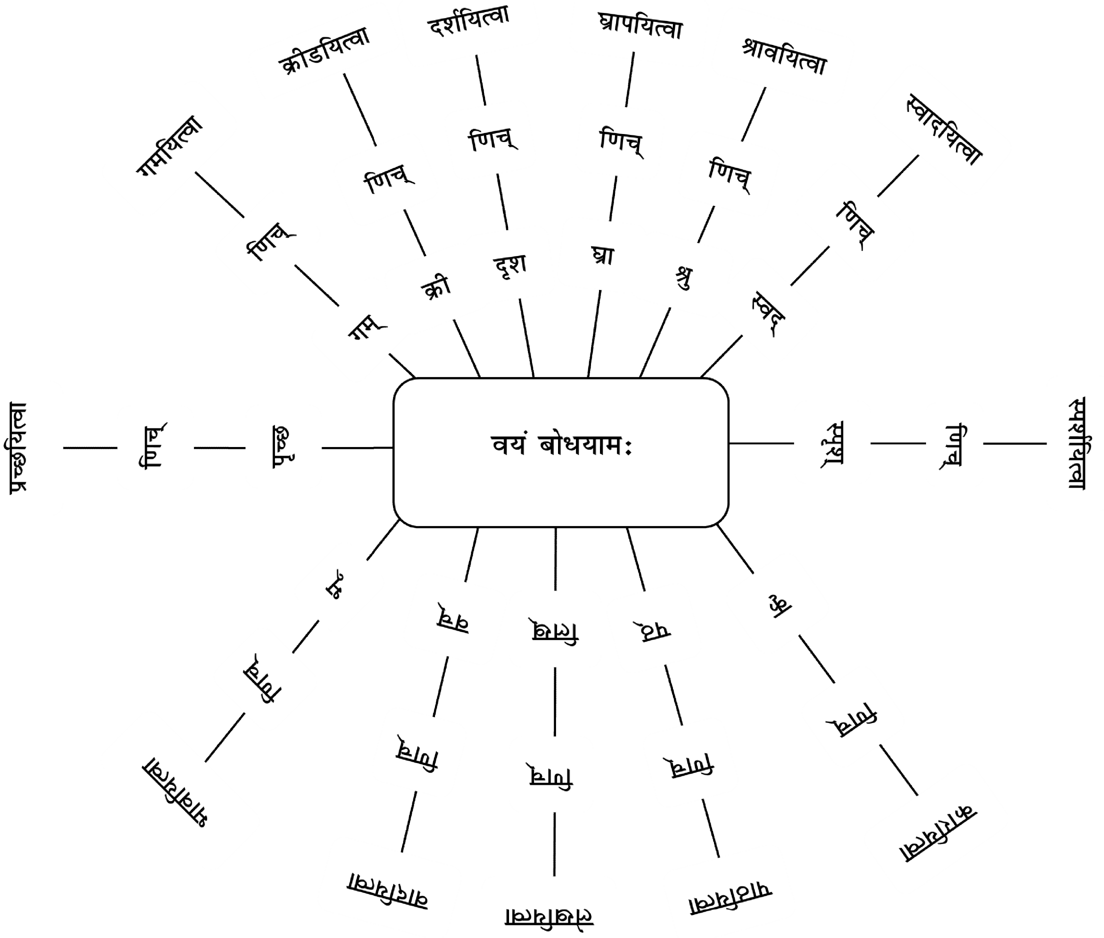

दर्शयित्वा, श्रावयित्वा कारयित्वादयः शब्दाः व्यवहारबोधकाः परिस्थितिप्रदायकाश्च वर्तन्ते। येन अधिगन्तारः स्वयमेव परिस्थितौ

[17]वैदिकशिक्षामीमांसा पृ.सं. 17

©Indira Gandhi National Open University

अभिप्रेरणं स्वीकृत्य अधिगमनं कर्तुं शक्नुवन्ति। अधिगमकर्तारः दृष्ट्वा-कृत्वा-श्रुत्वादिभिः अधिगमनंग्रहणं धारणञ्च कुर्वन्ति। एतदर्थ शिक्षणाधिगमनस्य परिस्थितिनिर्माणस्य दायित्वं श्रेष्ठजनानां शिक्षकाणाम् आचार्याणां वा भवति। आचार्यः (शिक्षकः) औपचारिकरूपेण माता-पिताभ्राताभगिन्यादयः अनौपचारिकरूपेण आदर्शभूतैः स्वव्यवहारैः शिक्षयन्ति। अस्माकं शास्त्रे बहुषु स्थानेषु लिखितं वर्तते। यथा - 'महाजनो येन गतः स पन्थाः।''यथा राजा तथा प्रजा।' अनौपचारिकरूपे औपचारिकरूपेण शिक्षकस्य गुरोश्च व्यवहारः महत्त्वपूर्णः भवति। यस्यानुकरणं प्रायशः अधिगमकर्तृभिः क्रियते। अतः उक्ताः णिजन्तशब्दाः शिक्षकेभ्यः आचरणीयाः इति मत्वा भारतीयपरम्परायाम् आचार्यस्य दैवत्वं गुरुत्वञ्च प्रतिष्ठापितम्। प्रमाणत्वेन शब्दकल्पद्रुमस्य पद्यस्य अवलोकनम् अपेक्षितम् -

शान्तोदात्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेशवान्

शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान्।

आश्रमी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः

निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते।।[18]

इत्युक्ते शिक्षकेषु उक्तगुणाः यदि भवेयुः तर्हि अधिगन्तारःतान् गुणान् ग्रहीष्यन्ति। पुरा एषाव्यवस्था प्रवर्तते स्म गुरुकुलेषु आश्रमेषु च। येन भारतीयसमाजे शिक्षाप्रणाल्यां च शिक्षणाधिगमस्य स्वच्छपरम्परा संस्थापिता वर्तते। अस्यां परम्परायाम् आचार्यपाणिनिप्रभृतीनां वैयाकरणानां स्थानं प्रामुख्यं भजते। यैः प्रतिपादितस्य'णिच्'- प्रत्ययस्य प्रयोगः शिक्षणाधिगमदृष्टया कृतः इति मन्यते।

[18]शब्दकल्पद्रुम पद्य सं. 340

©Indira Gandhi National Open University

निष्कर्षत्वेन वक्तुमीहे शिक्षणाधिगमस्य भारतीयपरम्परा समृद्धा प्राक्तञ्च अस्ति। इति स्वीकृत्यसम्प्रति नूतनशिक्षानीतौ (एन.ई.पी. 2020) भारतीयज्ञानपरम्परायां प्रत्येके क्षेत्रे विशिष्टं बलं प्रयच्छति। यस्य सूत्रं वेदेषु उपनिषत्सु दार्शनिकग्रन्थेषु महाकाव्येषु सम्पूर्णे भारतीयवाङ्मये प्राप्यते।यथा- न्यायसूत्रस्य,मीमांसायाः,तैतरीयोपनिषदः, रामायणस्य,महाभारतस्य (विशिष्य गीतायाः), व्याकरणशास्त्रस्य अद्यतनस्य ग्रन्थस्य (किञ्चिद्) कानिचन सूत्रोण्येवोपस्थापितान्यत्र। यानि शिक्षणाधिगमस्य औपचारिकानौपचारिकनिरौपचारिकाः प्रक्रियाः सूचयन्ति। यथा- आचार्यात्पादमादत्ते, तवाधिगमशंसनात्, आचार्यपूर्वरूपम् निःश्रेयसाधिगमः विषयस्संशयः, यद्यदाचरति श्रेष्ठः, शिष्यास्तेऽहम्शाधि मां,प्रेरणार्थेणिच्-णिचश्च कृतइत्यादयस्य सूत्राणामोल्लेखः कृतः मया। विशिष्य अधिगमनाय- कृदन्तक्त्वाप्रत्यययोगेन (समानकर्तृकयोः पूर्वकालेः) निर्मिताः शब्दाः यथा- दृष्ट्वा, श्रुत्वा,स्पष्ट्वा,घ्रात्वा,कृत्वा,पीत्वा,खादित्वा,पठित्वा,स्पष्ट्वा, लिखित्वा,क्रीडित्वा,उक्तवा,भूत्वा,स्वादित्वा-अधिगमः। तथैव शिक्षणाय बोधनाय वा णिजन्तशब्दाः-दर्शयित्वा श्रावयित्वा,घ्रापयित्वा,भावयित्वा,स्वादयित्वा,पाठयित्वा,लेखयित्वा,कारयित्वा, (क्रीड़यित्वा)स्पर्शयित्वादयःणिच्-प्रत्ययान्तशब्दानां प्रयोगबोधनाय शिक्षणाय वा भवतीति मन्यते।

सन्दर्भग्रन्थाः

1. राष्ट्रीयशिक्षानीति 2020।
2. संस्कृत साहित्य परिचय, एन.सी.ई.आर.टी., नई दिल्ली।
3. न्यायसूत्राणि-1, संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठान्, देहली-2020, प्रथमसंस्करण।
4. श्रीमद्भगवद्गीता (शाङ्करभाष्यः), गीताप्रेस, गोरखपुर।
5. श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्, गीताप्रेस, गोरखपुर।

©Indira Gandhi National Open University

6. संस्कृतशिक्षणम्- डॉ. उदय शङ्कर झा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
7. लघुसिद्धान्त कौमुदी- पी.एस.-11-01 मुक्तस्वाध्यायपीठम्, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नई दिल्ली।
8. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (मूलमात्रम्) पुनर्मुद्रित संस्करण, चौखम्बा विद्याभवन, 1989।
9. काव्यप्रकाश, आचार्य विश्वेश्वर सिद्धान्तशिरोमणि, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी।
10. निजन्तप्रकरण, 346_Book3_H_L24.pdf, NIOS.
11. https://hi.quora.com
12. https://sellessons.wordpress.com

©Indira Gandhi National Open University